

KİTABIYAT

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi'nin 1969 tarih ve 23 sayılı nüshasında benim, İlahiyat Fakültesi'nin ikinci sınıf öğrencileri için yazmış olduğum *İslâm Tarihi, Emevîler - Abbasîler* adlı kitabım hakkında, Hakkı D. Yıldız imzasını taşıyan bir yazı gördüm. Bu yazıda kitabın muhtevasını belirtmek için gerekli ve usulden olan bilgi verilir verilmez daha ilk cümlede «eserin bazı eksiklik ve birçok yanlışlıklar sebebiyle üniversite talebesini tatmin edecek durumda olmadığı, altı asırlık bir devreyi ihtiva eden Emevîler ve Abbasîler tarihini 122 sahifeye sığdırmanın ve talebeye ders kitabı olarak sunmanın mümkün olamayacağı» beyan ediliyor. Üç sütun tutarındaki bu eleştirme şu cümlelerle bitiyor: «Birinci dereceden kaynaklara, eski ve yeni birçok araştırmalara müracaat edilmeden kaleme alınan Emevîler ve Abbasîler devri tarihi basit bir derlemeden ileriye gidememiştir diyebiliriz».

Hakkı Yıldız'ın bir tanıtma yazısına konu olarak ele aldığı kitabımı dikkatle okumamış olduğumu ispat etmeden önce, böyle bir kitabın hangi amaca hizmet etmek üzere kaleme alınmış olduğunu açıklayan aşağıdaki önsözümü bir kere daha burada tekrarlamak faydalı olur inancındayım: «Bu kitapta bütün İslâm devletlerinin tarihî gelişimi değil, sadece Emevîler ve Abbasîler çağı ele alınmış ve bu iki yönetici soyun çabalarıyla üç kıta üzerindeki geniş ülkelerde Müslümanlığın nasıl yayıldığı, ayrılıkların nasıl doğduğu, Cahiliye çağından beri mevcut olan kabile rekabetlerinin zaman zaman nasıl canlandığı, fakat tedbirli, âdil halifeler zamanında kuşku uyandırıcı olayların nasıl önlendiği seçilmiş olan bazı örneklerle haftada iki saatlik ders programına uygun düşecek kadar özetlenerek

açıklanmıştır. Bu arada İspanya'nın fethi ve Müslümanların Fransa içlerine yaptıkları akınlar incelenmişse de, başlı başına bir kitap kapsıyacak kadar geniş bir konu olan Endülüslü Emevî devleti burada ele alınmamıştır.

Gerek Emevîler'in gerek Abbasîler'in fetihler sonucu karşılaştıkları eski imparatorlukların etkisi ile çok büyük bir uygarlığın temsilcileri durumuna nasıl geçmiş oldukları da kitapta belirtilmiştir. Ayrıca tarihî kişiler ve onların gördükleri işler hakkında bilgi verirken İslâm tarihi için en sağlam, en değerli kaynakları bırakmış olan İbni Hişâm, Belâzûri, Taberî, Mes'ûdi, İbn ül-Esir, Makrizî, Ebu'l-Ferec İsfahânî, Ebu'l-Ferec Bar Hebraeus, İbni Haldûn gibi değerli bilgilerin çeşitli eserleri esas alınmıştır....».

Bu kitap hadis, tefsir, fıkhıtan tutun da dinler tarihi, psikoloji, mezhepler tarihi, İslâm-Türk Edebiyatı ve Epigrafiye kadar çeşitli konular üzerinde ders gören İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin, önsözden de anlaşılacağı üzere haftada ancak iki saatlik bir zamana sığdırılmış olan İslâm tarihi derslerine yardımcı olsun diye kaleme alınmıştır. Böyle olunca da tarihî olayların en önemlilerini seçmek, bunların tesirlerinin devamlılığını göz önünde tutarak önemli bulduklarımı, daha az önemli saydıklarımıdan ayırmak ve özetlemek zorunluluğu ortaya çıktı.

208 sahifelik kitabın 175 sahife tutan metin bölümünü Emevî ve Abbasî imparatorluğu için yetersiz saymak kolaydır ama, aslında bu geniş konuyu teksif edip 175 sahifeye sığdırmak kolay değildir.

Şimdi Sayın Hakkı D. Yıldız'ın işaret ettiği «yanlışlıklar ve eksikliklere» sıra ile cevap verelim :

1.— Bahis konusu derginin 236. sahife-

sinde «Abbasi İmparatorluğunun zayıflaması üzerine kurulan devletlerden bazıları kısa fasıllar hâlinde verilirken Tulunoğulları, Tahirîler ve Mervanîler hakkında hiç bilgi verilmemiştir» denilmektedir.

Kitabımın 98. sayfasında *Tahirîler*, 106. sayfasında ise *Tulunoğulları Devleti* diye birer fasıl bulunduğunu, ayrıca tam 9 muhtelif sayfada, gerek Tahir ve gerek Tahirîler, 5 ayrı sayfada da Tulunoğulları hakkında sırası düştükçe kısa da olsa bilgi kaydedildiği acaba nasıl olup da Hakkı Yıldız'ın gözünden kaçmıştır.

2.— Kitabın uygarlık bölümünü siyasi tarihten daha kısa bulan yazar, benim bu bölümde «yalnız el-Kindî, Fârâbî ve İbni Sinâ gibi âlimlerin isimlerini ve bazı eserlerini tanıttığı, fakat Müslüman âlimlerin dini ilimler üzerindeki çalışmalarını incelememişti, edebiyat ve dil çalışmaları hakkında tek kelime bile söylemediğini, buna karşılık İslâm'da tarihçiliğe geniş bir yer verdiğini» ifade etmektedir. Gerçekten uygarlık bölümü başka çare olmadığı için hayli özetlenmiştir; ancak Hakkı Yıldız'ın dediği gibi ben «sadece el-Kindî, Fârâbî ve İbni Sinâ'dan değil, s. 162'de kozmograf Ahmed el-Fergânî'den, matematikçi Ebu Zeyd el-Harezmi'den, yer kürenin yapısını ve geçirdiği değişimi öğrenmenin kutsal kitaplardan değil, jeolojik araştırmalar sonucu mümkün olacağını ve tarihi olayların nedenlerinin ekonomik olduğunu söyleyen el-Birûnî'den, coğrafya araştırmaları ile ün yapmış olan İdrîsî gibi ünlü bilginlerden de bahsettiğim dikkatten kaçmamalı idi.

3.— İslâm ilmi çalışmalarını sadece tarih sahasına hasredilmiş gibi gösterdiğimi, hâlbuki fıkıh, hadis, kelâm tefsir ve edebiyat sahalarındaki gelişmeleri incelememişti öne süren yazı sahibi, Fakültemizde bu konuların herbiri için ayrı, ayrı kürsülerin mevcut olduğunu hatırlamalıydı. Tarihçilere daha çok yer vermiş olmama gelince, bunun benim konum

olması ve kitabın da bir tarih kitabı olması dolayısıyla gayet tabiidir.

4.— «Müracaat edilen kaynak ve araştırmaların da son derece kifayetsiz olduğunu ve birinci elden kaynaklara müracaat edilmesi icap ettiğini, İslâm tarihi için ilk akla gelen kaynak eser Taberî'nin Türkçesi ile Bel'amî versiyonunu kullandığımı, en eski tarihî kaynaklardan İbni Sa'd'ın *Tabakat ül-Kebîr*'ini, Belâzurî'nin *Ensâb ül-Esrâf*'ını kullanmadığımı» da iddia ediyor. Ders kitabı olmaktan başka bir iddiası bulunmayan Emevîler-Abbâsîler adlı kitabımı okuyanlar, Hakkı D. Yıldız'ın bu iddialarını da okurlarsa eminim ki hayretler içinde kalacaklar ve onun, tanımak istediği kitabın, ne dip notlarına, ne de bibliyografyasına bir kere olsun bakmadığını farketmekte güçlük çekmeyeceklerdir. Zira kitabımın 182. sayfasının ikinci satırında - onun bakmadığını söylediği - İbni Sa'd'ın *Kitâb ül-Tabakat*'ının adını göreceklere gibi S. 29. not 41'de de aynı esere dayandığımı müşahede edeceklerdir. Belâzurî'yi bu derece beğenen yazı sahibi, onun *Futuh ül-Buldân*'ını bol bol kullanmış olduğumu hiç göz önünde bulundurmamıştır. Taberî'nin Z. K. Ugan tarafından yapılan Türkçe çevirisi - bu çevirinin 16. H. yıla kadar geldiği iddia edilmektedir; hâlbuki 22. yılı bile kapsamaktadır - ile Bel'amî'nin Zotenberg tarafından yapılan Fransızca çevirisinden faydalanmam da bir kusur gibi gösterilmek istenmiştir. Gerçekten de Samanoğulları vezirlerinden yüksek bir kişiliğe sahip olan Bel'amî'nin Taberî'den kısaltarak yaptığı bu çeviride bazı eksikliklerin ve Taberî'nin çağdaşlarından olup *Fütuh* adlı kitabının değeri daha M. 1200 yıllarında anlaşılacak şekilde çevrilen (bk. Z. V. Togan, *İslâm tarihine dair mühim bir kaynak*, *Sabah Gazetesi*, 16. Mart. 1966) İbni A'sam'dan alınmış bazı ilâvelerin bulunduğu bizim bransımızla uğraşan herkes tarafından bilinir. Ama bu demek değildir ki, eser tümü ile işe yaramaz ve onu kullanmak doğru değildir. Eğer böyle olsaydı Taberî'nin Bel'amî çevirisi bir

kere 1867'de Dubeux tarafından, bir kere 1874'te Hermann Zotenberg tarafından Fransızca çevrilmez ve bu sonucusu 1958'de bir kere daha basılmazdı. Ayrıca Bel'amî'nin Mu'tasımın ölümüne kadar olan vukuatı özetlediği iddia edilmektedir. Benim baktığım Zotenberg çevirisi Mu'tasım'da değil Mühtedi'de bitmektedir. Zâten Bel'amî'nin dünyanın çeşitli kütüphanelerinde bulunan nüshaları başka başka kimseler tarafından başka başka tarihlerde istinsah edilmiş ve yapılan eklerle her biri Müstercid, Muktedir, Müktefi, Mustazhir gibi bir Abbâsî halifesi ile bitmiştir. Örneğin İstanbul'da Fatih kitaplığındaki 4285 sayılı nüsha Muktedir ile, 4281 sayılı nüsha Muktedi ile, 4282 sayılı nüsha Mustazhir ile, 4283 sayılı nüsha Mu'tasım ile, Ayasofya kitaplığındaki 3051 sayılı nüsha Muktefi ile, 3054 sayılı nüsha ise Mustazhir ile bitmektedir. H. 1290'da İstanbul'da basılan Türkçe çevirisi de Muktedir'i kapsamaktadır.

Ben Taberî'nin bu çevirisini kullanırken çoğunlukla İbn ül-Esir'in el-Kâmil'i ile karşılaştırmayı ihmal etmedim. Bu sonucusu ise bilindiği gibi Taberî'nin *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*'nin - kapsadığı devirler için - daha canlı bir üslûb ile hemen hemen bir tekrardan ibarettir ve bu sebeble de çok değerli bir kaynak niteliğindedir.

Gene bu arada Ebu'l-Ferec Bar Hebraeus tarihi değersiz bir kaynak olarak nitelendirilmiştir. Çok şükür ki, Oxford üniversitesinin orientalistleri ve Türk Tarih Kurumu üyeleri böyle düşünmemişler; çok değerli bir bilgin olan Ebu'l-Ferec'in bu eserini önce birinciler Süryaniceden İngilizceye, ikinciler de İngilizceden Türkçeye çevirmek lüzumuna inanmışlardır. Hemen her kitapta ufak tefek yanlışlar bulunur. Ebu'l-Ferec tarihinde de özellikle isimlerde yanlışlıklar vardır. Bilen ve kontrol imkânı olan bir kimse için bu husus pek önemli değildir.

Böyle bir eleştiri yazısında şu veya bu eserin Fransızca veya Türkçe çevirisini kullanmayı yermek yerine, falan hususta Zotenberg

çevirisine dayanıldığından bu yanlış yapılmıştır; şu kaynağa bakılmadığından bu hataya düştülmüştür diye göstermek gerekir.

Bize münekkid'in başlıca mühim iki araştırma diye tavsiye ettiği Müllîr'in *Der İslâm im Morgen-und Abendlande* adlı eseri ile Weil'in *Geschichte der Chalifen*'ine gelince bunların her ikisi de bugün tamamıyla demode olmuş ve geride bırakılmış eserlerdir. Müllîr'in kitabı aynı alanda Dozy'nin *Histoire des Musulman d'Espagne...* (3 c. 1932) ve Levy-Provençal'ın *Histoire de l'Espagne Musulmane* (3 c. 1950-3) adlı abidevi eserleri ile bütün değerini yitirmiştir. Weil'in adı geçen kitabı ise aslında bir iki Arap vekayinamesini özetlemiş olmaktan ileriye gidememiştir.

Böyle bir ders kitabı için bütün kaynaklara ve incelemelere bakmak zorunluluğu yoktur. Yoksa Emevîler ve Abbâsîler için mevcut kaynak ve incelemelerin listesi 200 sayfaya sığmaz. Ayrıca bazı kaynakların Türkçelerine bakmış olmama yeren Hakkı Yıldız, Arapçalarına bakmış olduğum kaynaklardan (İbn ül-Esir, Makrîzî vb.) hiç bahsetmemektedir. Öğrencilerin büyük bir çoğunluğu Arapça bilmediklerinden Türkçeleri bulunan kaynakları tercih etmekten daha tabii ne olabilir!

5.— İslâm Ansiklopedisi'ne başvurmadığım da sayın Hakkı Yıldız tarafından iddia edilmektedir. Bu hususta, lütfen dip notlarına ve kitabın sonundaki bibliyografyaya bakılsın. Orada listenin alfabetik sıraya göre düzenlenmiş ilk adı Abdullah Adnan, karşısında Fârâb maddesi, İslâm Ansiklopedisi'dir. Bunu Gına, Hasan, Hassân, İhvân üs-Safâ, Medîne, Kur'an, Siffin, Mşatta, Musikî, Birûnî, Ebû Bekre, Kubbet üs-Sahra, Semâ maddeleri izlemektedir. Böylece İslâm Ansiklopedisi'nin 14 maddesinden yararlanmış olduğum açıklanmış bulunduğu hâlde, nasıl olup da benim İslâm Ansiklopedisi'ndeki maddelere müracaat etmediğim iddia edilebilmektedir, doğrusu bu anlaşılması güç bir husustur.

6.— Dâima sahife göstermeğe itina eden Hakkı Yıldız, Ebu Müslîm'i yanlış olarak

Arap asıllı gösterdiğimi, onun İranlı azad edilmiş bir köle olduğunu, bu sefer sahife göstermek lüzumunu duymadan kaydetmiştir. Eğer sahife göstermiş olsaydı sayın okurlar kitabın 74. sahifesinde (bir rivâyete göre İranlıdır) kaydını görürler ve tenkidin gerçeklerden ne derece uzaklaştığını anlarlardı. Bu konuda M. H. Yınanç'ın aşağıdaki ifâdesi, yazdıklarımın tamamıyla haklı olduğumun bir delilidir: «Kaynaklar Ebu Müslim'in doğduğu yeri tesbit hususunda müttelik olmadıkları gibi, onun adı, soyu ve şahsî vaziyeti, yâni hür veya kul olması hususunda da muhtelif rivâyetlerde bulunmuşlardır.» (İslâm Ansiklopedisi IV., S. 39; ayrıca bk. Emir Ali, Musavver Tarih-i İslâm, İst. 1329., S. 155.)

7.— Gene yazar Avâsım bölgesinin yerini tarif etmediğini de yanlışlar (!) dizisine eklemiştir. F. R. Unat'ın ortaokullar için yayınlamış olduğu tarih atlasında bile gösterilen Avâsım bölgesi öğrencilerim için bir sır olmasa gerek; kaldı ki «böylece Tarsus berkitilmiş bir sınır şehri durumuna getirildi» diye de (92. s.), küçük bir açıklama yapmış bulunuyorum.

8.— Hakkı Yıldız, benim S. 92'de Hazar Türkleri'nin 799 milâdî yılında Kürdistan'ın kuzeyine akınlar yaptığını kaydetmem üzerine «o tarihlerde Kürdistan diye bir bölge olmadığı, bunun geçen asırda siyasî maksadlarla ortaya atıldığı herkesin malûmudur» demektedir. Herhâlde bu husus yalnız Sayın Hakkı Yıldız'ın malûmudur; zira Kürdistan da, Blü-cistan, Siistan, Lûristan vbg. gibi bir coğrafî terim olup Selçuklular zamanından beri kullanılmaktadır. Yoksa Selçuklu hükümdarı Sencer (1118-1157) kurduğu bir eyâlete Kürdistan adını verirken, XIX. asırdaki siyasî maksatların (!) etkisi altında mı kalmıştı. (bk. İslâm Ansiklopedisi, VI., S. 1097 ve Emir Ali, a. g. e., S. 139, 241.)

9.— Ben kitabın 97. sayfasında Memun'un Hz. Ali soyundan Musa Kâzım'ın oğlu İmam III. Ali'yi Medine'den getirttiğini, bir yıl sonra onu Rıza min âl-i Muhammed adıyla veliahd ilan ettiğini yazmışım. Burada Hakkı Yıldız

iki hususa yanlış gözü ile bakıyor: 1) III. Ali'den ne kastettiğini anlayamamış. Açıklayayım: Mûsa Kâzım'ın oğlu Ali Rıza, Oniki İmamdan Ali adını taşıyanların üçüncüsüdür. Nasıl Sultan V. Mehmet deyinse Osmanlı hükümdarı Mehmet Reşat, Sultan VI. Mehmet deyinse gene Osmanlı hükümdarı Mehmet Vahdettin anlaşılır veya Şah II. Abbas, Şah II. İsmail denilince de bu adı taşıyan İran hükümdarlarının ikincileri anlaşılırsa, İmam III. Ali denilince de Oniki İmam'dan bu adı taşıyanların üçüncüsü anlaşılır; 2) Rıza min âl-i Muhammed bir ad değil bir tâbir; o hâlde örneğin Ebu Cafer Muhammed'in halifelik adı olan el-Muntasır Billâh, Ebu'l-Abbas Ahmed'in halifelik adı olan el-Musta'in Billâh veya Ebu Ca'fer Abdullah'ın halifelik adı olan el-Ka'im Biemrillâh vbg. başka yığınla halifelik veya saltanat adları da, ad değil tâbirdir ve Hakkı Yıldız'a göre örneğin Ebu Nasr Muhammed, ez-Zâhir biemrillâh tâbiriyle (!) tahta geçmiştir.

Tekrar edelim ki, Ali el-Rıza, Me'mun tarafından Rıza min âl-i Muhammed tâbiriyle değil adıyla veliahd tâyin edilmiştir (bk. İslâm Ansiklopedisi, I., S. 348).

10.— Yazar benim çok açık olan cümlelerimi tamamıyla ters bir anlama iterek yanlış göstermeğe çalışmıştır. Örneğin sahife 99'da «Me'mun ayaklanmış olan Bâbek'e yardım eden Bizanslılarla da çarpıştı» demişim; o ise bu cümleyi «Bizans'ın Bâbek'e yardım etmesi üzerine Me'mun'un Bizans'a sefer açtığı» biçimine sokmuştur. Bu iki cümle arasında anlam bakımından mevcut olan farkı Hakkı Yıldız acaba görmemiş midir? Kaldı ki öyle de olsa yanlış sayılamaz; sayın Fikret İşıltan, İslâm Ansiklopedisi'ndeki Me'mun maddesinde (VIII., S. 697) «Me'mun'un kardeşi Mu'tasım'a Bâbek hakkında ettiği vasiyetten de Bizans seferlerinin Bâbek'i tecrid gayesi taşıdığı istihraç edilebilir» demektedir. Böylece Hakkı Yıldız hata göstermiş değil, hata etmiştir.

11.— Bizans imparatoru Teofilos'un Me'mun'a yaptığı barış teklifi üzerine, Me'

mun'un ancak Rumlar'ın kendisini Bizans İmparatoru tanıdıkları takdirde barışı kabul edeceğini söylemesi de yazar tarafından tarihî gerçeklere aykırı olarak gösterilmiştir. Oysa Ebu'l-Ferec Bar Hebraeus'un kaydettiği bu husus hiç de gerçeklere aykırı düşmemektedir. Nitekim sayın Profesör Fikret İşıltan da İmparator Teofilos'un bir defasında Halife Me'mun'a 100 000 dinar ödemeyi 7000 Müslüman esiri geri vermeyi, bir başka defasında da ülkesindeki bütün Müslüman esirleri geri göndermeyi teklif ettiğini, bunun üzerine Me'mun'un Teofilos'a: «İslâmiyet, cizye veya kılıçtan birini tercih etmesini» bildirdiğini yazmaktadır (bk. İ. S. An. Me'mun md.). Yâni bu, Ebu'l-Ferec'in kaydettiği hususu teyid etmek demektir; zira Bizanslılar'ın İslâmiyet'i veya cizyeyi kabul etmesi demek Halifenin egemenliğini, ona bağlı bulunmayı tanımaları demektir.

12.— Me'mun'un dört seferini bir sefer gibi gösterdiğim de iddia edilmiş, ben Bizans'la yapılan savaşları teker teker ele alarak işlemedim, özet olarak yazdım, daha geniş yazmaya kitabın hacmi elverişli değildi.

13.— Kitabımda Mu'tasımın annesi Şebib kızı Mâride adında bir Türk câriyedir demiş ve Mürûc'üz-Zehbe'nin VII. Cildinin 103. sayfasını göstermişim. Hakkı Yıldız Mürûc'üz-Zehbe'de bu cilt ve sahife böyle bir şey olmadığını yazıyor. Halbuki orada Mu'tasım'ın annesinin Şebib'in kızı Mâride olduğu yazılıdır. Câriye olduğu ise İslâm ansiklopedisi Mu'tasım maddesinde mevcuttur.

14.— Mu'tasım'ın 838 tarihindeki Bizans seferinden bahsederken onun Tarsus kalesinden büyük bir kuvvet alarak Bizans üzerine İznik'e gittiğini, şehri surlarını yıktıktan sonra Ankara'ya ulaştığını yazmam karşısında, bunun coğrafî ve tarihî gerçekler bakımından imkânsız olduğu öne sürülmüş. Oysa Tarsus'dan önce İznik'e gidip oradan da Ankara ve dolaylarına bir sefer tertip etmekte hiçbir coğrafî imkânsızlık yoktur. Tersine Konya üzerinden geçen yol dururken önce Ankara'ya

uğrayıp oradan İznik'e gitmek coğrafî bakımdan yolu saptırmak ve zorlaştırmaktır. Nitekim 717'den başlayarak Arapların ardarda İznik'i kuşatmalarında hiçbir zaman Ankara'dan geçerek buraya gelmemişlerdir. Mu'tasım'ın önce İznik'e sonra da Amorium'a gittiği hususu ise Ebu'l-Ferec Bar Hebraeus'da yazılıdır (I., S. 266).

15.— Hutbe hakkında yazdıklarım, üzülecek söylemek gerekir ki, gene yanlış bir yöne çevrilmek istenmiş veya anlaşılammıştır. Zira ben kitabın bu bölümünde (S. 125) aleltekil hutbe'yi değil hilâfetin üç sembolünden biri olarak hutbe'yi târif etmekteyim. Yoksa hutbenin İslâmiyetten önce, Hz. Muhammed zamanında ve sonra mevcut olduğu herkesçe malûmdur. Eğer biz de Hakkı Yıldız'ın mantığına uygun biçimde düşünecek olursak, kendisine o zaman şu soruyu sorabiliriz: Hutbenin şartlarından birisi de Peygamber'e salavat olduğuna göre Peygamber zamanındaki hutbenin şartı ne idi? Gerçekten de hutbe her devirde bütünü ile aynı kalmamış, değişmiştir. Hadiseler incelenirse Hz. Peygamber'in bile ilk hutbeleri ile sonrakiler arasında farklar açıkça görülür.

16.— Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilik adlı eserinin Firdevs'in şehnâmesine bir cevap sayılabilir olduğunu yazmış olmam başka bir yanlış yorumlamaya (?) vesile olmuş. Yazı sâhibi Kutadgu Bilik'e «bir nevi efsânevi tarih» olan şehnâmeye doğrudan doğruya cevap olarak yazılmış bir esermiş anlamını vermiş. Ben burada cevap dediysem, tabiidir ki, muhteva bakımından değil, edebî eser olmak bakımından cevap teşkil ettiğini kastetmişim. İran edebiyatında şehnâme ne ise, Uygur edebiyatında da Kutadgu Bilik odur. Her ikisi de aynı vezinle ve mesnevî tarzında yazılmıştır. Ortak vasıfları iki büyük edebî eser olmasıdır. Nasıl Süleymaniye, Ayasofya'ya bir cevaptır denildiği zaman, bunların mimari değerleri çok büyük birer mabed olma ortak vasıfları akla gelir ve biri kilisedir, öteki camidir denilemezse, Kutadgu Bilik ile şehnâme karşılaştı-

rıldığında bunların muhtevalarına değil, aynı tarzda edebî birer büyük eser olmalarına bakılır. Şunu da eklemeliyim ki, A. Samoyloviç'in Kutadgu Bilik ile şehnâmedeki motifleri karşılaştıran, çok dikkate değer bir de küçük demesi vardır.

Kendisine Has Hâcib'lik ünvanını Karahan hükümdarı Arslan Han verdiği için onu Yusuf Arslan Hâcib diye ananlar vardır (bk. Aly Mazahîri, la Vie Quotidienne des Musulmans, S. 137).

17.— 165. sayfada Urve, Urbe; 166'da da el-mîlel ve'l-nihel, el-mîlel ve'nahl şeklinde yanlış olmuştur. Haber verdiği için kendisine teşekkür ederiz. Ancak indekste doğru olarak Urve'yi bulmak mümkündür. Mesleme bin Abdülmelik, Amorium'u sâdece kuşatmıştır, kitapta zaptetti demişim, yanlıştır. İstahrî'de i düşmüş, ama Stahrî olarak da doğrudur; pehlevî dilinde asıl şekli Stahrî'dir, İstahr ise bunun yeni Farsçada aldığı biçimdir. Fırsat düşmüşken H. Yıldız'ın gözünden kaçan birkaç matbaa yanlışını şuracıkta ben düzelteyim: S. 17'de de Osman bin Hanif, S. 19'daki gibi Osman bin Huneyf olacak; gene 17. S. nın 4. satırında terketmesini, terketmemesini olacak; S. 21'de alttan üçüncü satırda edilmesini, edilmesii olacak; S. 23'te alttan 2. satırda si'cle'den sonra «des Omayyades» eklenecek; S. 26'da son satırda (S. 271), (S. 171) olacak; S. 31'deki halifeliği, halefleri olacak; S. 33'de ikinci paragrafta ilk kelime yalnız değil yanlış olacak; S. 53 not 88 ve S. 180'de Sahih ül-İslâm, Duha'l-İslâm olacak ve Abdülhamid kaldırılacak; S. 101'de 5. satır ile 6. satırdaki ebed ile ezel yer değiştirilecek; S. 181, 8. satırdaki Ebi Behre, Ebu Bekre olacak; S. 164'te Kudatgu Bilig, Kutadgu Bilig olacak (Hakkı

Herbert L. Bodman, Jr., *Political Factions in Aleppo, 1760-1826*, The University of North Carolina Press 1963, The James Sprunt Studies in History and Political Sciences, vol. 45, XV + 160.

Yıldız bu yanlış farketmeyerek tekrarlamıştır).

18.— Hakkı Yıldız sözünün sonunu «Birinci dereceden kaynaklara, eski ve yeni birçok araştırmalara müracaat etmeden Emevîler ve Abbasîler» devri tarihini kaleme almış olduğumu iddia ederek bağlıyor. Bari biz de sözümüzü bitirirken, onun aşağıda adları yazılı olan kitapların en değerli kaynaklardan olduğundan şüphesi mi var diye sorulmuş: Belâzurî, Futûh ül-Buldân; İbni Kuteybe Kitâb ül-Ma'ârif; İbni Tagrîberdî, en-Nücum üz-Zâhire; İbn ül-Esir, el-Kâmil fi't-Târih; İbni Tiktaka, el-Fahrî; Makrizî, en-Nizâ' ve't-Tahâsüm....; Makrizî, Hitât; el-Maverdî, Kitâb ül-Ahkâm is-Sultaniye; Mes'ûdî, Mürûc üz-Zehb; Yâkut Hamavî, Mu'cem ül-Buldân; İbni Haldûn, Mukaddîme; ez-Zebîdî, Sahih-i Buhârî Muhtasarı, Tecrid-i Sarîh Tercümesi; Ebû'l-Ferec (Bar Hebraeus), Tarih; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, Agânî; Ebu'l-Fidâ, Tarih; Fârâbî, Kitâb ül-Musikî; Gazzâlî, İhyâu ulûm üd-Dîn; İbni Hacer el-Askalânî, el-İsâbe fi Temyiz is-Sahâbe; İbni Haldûn, el-İber; İbni Sa'd, Kitâb üt-Tabakât il-Kebîr; Mes'ûdî, Kitâb üt-Tenbîh ve'l-İsrâf.

Hakkı Yıldız, herbâlde kullandığım bu eserlerin değerini takdirden âciz değilim. Ancak anlayamadığım bir sebepten ötürü, böyle bir ders kitabı için hiç de gerekmediği hâlde inceledikten sonra işaret ettiğim 90'ı aşkın kaynak ve etüdü görmezden gelmektedir.

Hakkı Yıldız'ın bu tenkid'inin yersizliği ve yetersizliği yukarıda yirmi madde hâlinde yapmış olduğum açıklamalardan kolayca anlaşılacaktır.

BAHRİYE ÜÇÖK

Bugün Suriye'nin en büyük iki şehirden biri olan Haleb, Osmanlı devrinde hayli önemli bir vilâyet merkezi idi. Bu önem, güney-doğu Türkiye'nin önemli bir kısım topraklarını içine alan geniş bir vilâyet olmasından ziyade

doğu'dan kervanlarla gelen ticaretin Akdeniz piyasasına ve Anadolu'ya intikalini temin eden ticaret merkezi olmasından ileri geliyordu. Bu kadar önemli bir şehir olması itibarıyla Halep kalabalık bir nüfus ihtiva etmekte, çeşitli tabaka ve menşeden gelmiş bulunan şehir halkı zaman zaman şehir idaresinde de mevcudiyetini hissettirmekte idi. Bu önemli şehrin tarihi câzip bir araştırma konusudur. Şehir tarihini içtimalî münasebetler bakımından ele alan bir eser son zamanlarda yayınlanmıştır. Gerçekte Montreal'deki Mc Gill Üniversitesi'nde yapılmış bir doktora tezi olan bu eser «Haleb'de siyasî karışıklıklar?» adını taşımakta olup 1760-1826 yılları arasını içine almaktadır. Bu eserin doktora tezi olarak hazırlanması ve kabulü 1958 yılında olmuştur. Neşredilmesi için ise 1963 yılını beklemek icab etmiştir.

Eserde giriş (s. VII-XIII), kısaltmalar (s. XIV), transliterasyon hakkındaki notlar (s. XV) ı takiben beş fasıl halinde içine aldığı konular gelmektedir; Birinci fasıl (s. 3-17) «Haleb valiliğinin siyasî kontroluna tesir eden âmiller», ikinci fasıl (s. 18-54) «Haleb'de Osmanlı memurları», üçüncü fasıl (s. 55-78) «Halep yenîçerileri», dördüncü fasıl (s. 79-102) «Halep eşrafı ve İslâmiyette eşrafın tarihindeki mevkii», sonuç (s. 140-145), bibliyografya (s. 146-153), indeks (s. 155-160) ile sona ermektedir.

XVIII. yüzyılda Haleb vilâyeti içine aldığı sınırlarla en geniş vilâyetlerden biri idi. Fakat gerçekte öyle değil idi; çünkü bazı idarî bölgeler Haleb'den hemen hemen ayrılmış bir durumda idiler. Adana, Maarretü'n-Numan sancakları gibi. Valinin müessir kontrol sahası kuzey Suriye kadardı. Bu vilâyet sınırları içinde bulunan bedevî aşiretlerin güney ve güney doğuya doğru Kürd ve Türkmen oymaklarının ise kuzey'de ve kırsak için Amik havâlisinde bulunmaları ile sınırlanmıştı. Bunlar için Haleb bir pazar idi. Türkmenler şehre koyun, yün, yakacak, yağ, peynir, halı ve kilimler getirmekte ve kendi ihtiyaçlarını

buradan temin etmekte idiler; aynı zamanda İskenderun ile Haleb arasında işliyen kervanlarının deve ve sürücülerini de temin ederlerdi. Buna ilâve olarak şehirden kumaş, boya, silâh ve yaşamak için elzem olan avadanlıkları, kahve, tatlı ve mücevher gibi lüks maddeleri yani tüketim mallarını temin ederlerdi. Kilis bölgesinde tütün yetiştirilmekte idi. Haleb'in ticarî hayatında büyük rolü olan bedevîler en mükemmel deve yetiştirici ve sürücülleri idiler. Bununla beraber Haleb şehri, Türkmen ve bedevî gibi konar-göçer halkın arasına vukubulan baskın tehlikesinden uzak değildi. Onları şehir duvarlarının çok uzağında tutmak için kuvvetli bir eyâlet idaresi lâzımdı. Türkmenler şehre zarar veren bu gibi guruplar içinde en az tehlikeli olanıdır. Bu belki de onların sayı bakımından fazla olmamalarından ileri gelmektedir. Haleb bölgesindeki Türkmenler esas olarak Rişvan ve Reyhanlı diye ikiye ayrılmaktadır; bunlar kışın Haleb yakınında kışlayan Ankara'nın doğusunda yaşayan koyun yetiştirici bir topluluktur. Reyhanlılar sürülerini Amik ovasında otlatırlardı; onlardan bir kaç 1811 de orada ziraat ile uğraşmaya başlayarak yerleştiler. Rişvanlılar ise 1798 e gelinceye kadar Cebbul tuz gölü etrafında kışıyorlardı; fakat sonra Amik ovasını tercih ettiler. Konar-göçer topluluklar zaman zaman etrafı talan etmişler ve bu da hükümetin onlara karşı galibiyetle bittiği iddia edilen askerî hareketlere yol açmıştır. Eyalet valisinin en korktuğu şey bunlarla şehirdeki yeniçerilerin birleşmesi idi. Böyle bir durum 1807-1811 arasında meydana geldi. XVIII. yüzyılda Haleb'in ziraî yaylığı tahminen 30 mil güney-doğu'ya uzanırdı. Bunun ötesinde Mevâlî ve Hadîdî diye bilinen ve iki büyük kola ayrılan Bedevî toplulukları bulunur. Bunlardan da ötede büyük Aneze federasyonu vardır. Bedevîleri doğrudan doğruya kontrol altına almak mümkün olamamıştır. Kervanların emniyetle seyahatlerini temin için zamanla Arap aşiret reislerine para vermek usûlü ortaya çıktı. Bedevîleri yerli yerinde

tutmak için takib edilen diğer bir yolda onların aralarındaki şahsî, ailevi veya aşiret ayrılık ve geçimsizliklerinden faydalanmak idi.

Her vâlinin emrinde eyâleti emniyet altında tutmak için sülvari ve piyade kuvveti vardı. Bunlara deli ve tüfekçi denir; bunların ihtiyaç ve ücretleri vali tarafından temin edilirdi; eyâlet askerlerinin en meşgul oldukları kanuna aykırı hareket eden gurup kapısızlardı. Kapısız, bedevî, Türkmen gibi gurupların baskısına karşı köylülerin müdafaa imkânı hemen hemen yoktu. Bu bakımdan XVIII. yüzyıl sonlarında bu civarı görmüş olan Avrupalı seyyahlar birçok köyün harabiyetinden bahsediler. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşından sonra eyâletine dönen valiler maiyetlerindeki birçok adamı dağıttılar; fakat az sonra hizmetlerinden çıkardıkları bu kimseler bir araya toplanarak Güney Türkiye'yi tahrib ettikleri zaman bu sefer de onlara karşı savaşmak zorunda kaldılar. XVIII. yüzyılda «kapısız» lar bu şekilde aynı isim altında değil, fakat bütün kayıtlarda arnavutlar diye geçmektedir. Kaynaklarda geçtiğine göre bunlar «deliler» in aynı değil fakat onların yaya mukabili olan tüfekçi olabilirler. Bedevî, kapısız ve Türkmen baskınlarına karşı köyler müdafaasız idi. XVIII. yüzyıl sonları ve XIX. yüzyıl başlarında kuvvetli bir merkezi hükümetin yokluğu bölgeyi büyük bir ızdırap ve sefâlete sürükledi, ve Haleb ticaretinin sür'atle gerilemesine yol açtı.

Haleb'de oturan çeşitli devlet memurları arasında beylerbeyi (vâli), vergi toplayan muhassıl, kadı, serdar-dizdar en ileri gelenleridir; vali Rumeli beylerbeyi derecesinde iki tuğlu bir vezirdir. Vilâyette emniyeti her biri 24 kişiden ibaret yaya ve atlı bir bayrak altında toplanan «deli» bölükleri temin ederdi. Deliler işleri dışından köylerde umumî vergiyi toplarlardı. Deliler Haleb'e yakın köylerde bulunurlardı. Vâlinin sarayındaki hizmetler, bir sultan veya vezir sarayında olduğu gibi, iç ve dış hizmetler diye ikiye ayrılmıştır. Silâhdar Ağa, Çukadar Ağa, Mühürdar Ağa

iç hizmete aid şahıslardır. Baş çukadar, Kaf-tan Ağası, İbrîkdar Ağası, Kahveci başı, Sofracı başı, Anahtar Ağası, Harem Ağası diğer ileri gelen görevlilerdendir. Dış hizmet gören kimseler ise Seyis başı, Arpa emini, Alemdar ve Bayrakdar, Meş'aleci başı, Akkam başı, tahtıravancı başı. Vâlinin kethüdası eyâletde vâliden sonra ikinci şahıs gibi görünür. Fakat mütesellim ile karıştırılmamalıdır.

Vilâyetin idarecilerine gelince vâlinin emrindeki kâtiblerin başında Reisülküttab vardır; Divan'ın sekreteri Divan Efendisi idi; Divan'da vâli, muhassıl, kadı, nakibül-«şraf, serdar, ulema, ayan, Divan Efendisi gibi ileri gelenler hazır bulunurlardı, Divan her Cuma sabahı toplanırdı.

Haleb yeniçerileri bir küçük gurup tarafından yönetiliyordu. İçteki anlaşmazlık dışarı vurulmamıştır. Haleb'in bazı mahalleleri yeniçeriler tarafından iskân edilmişti. Onların oturduğu mahallelerin muhtarıları da (şeyh) yeniçeri gibi idi. Yeniçeri olmıyanlar bir ağanın himâyesine girerler fakat ona himaye parası verirlerdi. Şehirdeki yeniçeri sayısını tesbit etmek güçtür. 1769 da harbe 2500 yeniçeri gitti. Bundan yeniçeri adedinin - XVIII. yüzyıl sonlarında - 3000-5000 arasında olduğu anlaşılır. Çoğu, deve nakliyeciliği, kervan ticareti gibi iş güc sahibi idiler. Şehirdeki askerî fonksiyonları dışında siyasî kuvvetleri de git-tikçe arttı.

Eşraf, menşe bakımından Peygamber ailesinden gelmekte olup, zamanla şehirdeki bir siyasî gurubun çekirdeğini teşkil etmiş ve 1760-1826 arasında Haleb'de rol oynayan üçüncü gurubu meydana getirmiştir. İmparatorluk bütünü ile onların az tesirinde kalmıştır. Haleb şehri birkaç tismadan biridir. Nakiblerin görevi eşrafın asaletinin muhafazasına dayanır. XVIII. yüzyılda eşraf teşkilâtlanmış bir şekilde ve kalabalık bir manzara arz etmektedir. Sayıları 3.000-12.000 arasında tahmin edilmiş hatta bazı kayıtlarda 50.000 gibi bir rakam verilmiştir. Eşraf, en yüksek dereceli imamdan en fakir köylüye kadar

çeşitli içtimai seviyedeki insanların bulunduğu bir gurup haline gelmiştir. Bütün efendi ve ulemanın eşraf olduğunu söylemek çok kesin bir ifade ise de çoğunu teşkil ederler. Eşraf başlıca Cabiri ve Kevalibi alleleri etrafında toplanmış olup reisleri bu iki aileden çıkmıştır.

1760-1826 arasında Haleb tarihinde eyâlet hükümeti, yeniçeriler ve eşrafın önemli fonksiyonları vardı. Bazen sık sık vali değişikliği olmuştur. 1760-1769 arasında 9 vali bulunmuştur; bu eyâletdeki devlet otoritesinin ne olduğunu gösterir. Şehirde hükümetin nüfuzu azalmış buna karşı bir takım gurupların nüfuzu ortaya çıkmıştı. Halkın buna karşı tepkisi cemiyetteki ferdi nizam etrafında toplanmak şeklinde meydana gelmiştir. Daha basit insanlar şahsî emniyetleri için ortada hangi gurup belirirse kendi menfaatleri için ona bağlandılar. Haleb'de bu gurublar eşraf ve yeniçeri idi. Basit kimseler bu gurublar içinde bir müşterek müdafaa hissi ile bunlara katıldılar; hükümetin ilgisizliği ve kifayetsizliği yüzünden bir bölgecilğe yol açtılar. Bu iki gurubdan hiç biri oynadıkları rol bakımından diğerine müessir değildi. Eşraf bünye bakımından sağlam olamayışından çok sıkıntı çekti. İşte bünyesinin teşkilâtı olmayışı onların yeniçeriler tarafından altilmesine sebep oldu. Eşrafinkine benziyen bir himaye sistemi ile yeniçerilerin de saflarına birçok kimse toplandı. Aşağı tabakanın büyük çoğunluğu yeniçerilerle bağlarını sağlamlaştırdı. Belki de Türkmen ve bedevîlerle etnik bağlar sebebi ile olsa gerek aradaki mesafenin uzaklığına rağmen onları ittifaka sürükleyecek bir anlayışa sebep oldu.

II. Mahmud'un gayreti sayesinde hükümetin otoritesine engel olan derebeyi ve Haleb'deki gibi benzer gurublar tasfiye edilerek merkezi hükümetin nüfuzu tekrar tesis edildi. Celâleddin Paşa'nın vâlliliğinde yeniçerilerin azaltılması ile kuvvetleri eşraf ile eşit hale getirildi; bundan sonra Haleb'de merkezi hükümetin vâli tarafından temsil edilen bir

despotluk idaresi kuruldu. 1819 daki isyanda ne yeniçeriler ne de eşraf üstünlük gösterebildiler; bu, halkı bir kaç gün süren ve başı olmıyan bir halk isyanına sürükledi. Bu muvakkat devreden sonra gene eski geleneksel mücadele ve entrika devri başladı ve yeniçerilerin ortadan kaldırılmasına kadar devam etti.

Yukarıda özetlediğimiz eser tamamen Osmanlı tarihini ilgilendirdiği halde Fransız ve İngiliz arşiv malzemesine ve konu ile uzaktan yakından ilgili basılmış eserlere dayanılarak yazılmıştır. Basılmış eserler başta İngilizce ve Fransızca ve daha sonra Arapça eserlerden ibarettir. Türkçe eserler olarak *Cevdet tarihi*, *Şani-zade tarihi*, *Netayicül-vukuat* adlı tarihe aid eserler, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın teşkilâtta aid eserleri ile *Tarih vesikalarında yayınlanmış olan Haleb isyanına aid yazı*, *Sicill-i Osmani*, *Kamust'l-âlam*, *Kilis Tarihi* gibi eserler kullanılmıştır. Zengin Osmanlı-Türk arşivlerinden istifade edilememiştir. Bu yazar ve eseri için büyük bir eksiklikler. Eserinde Osmanlı tarihinin muhtelif meselelerine bakış da bu sebeble bir buzlu cam arkasından bakış gibi olmuştur. Esasen yazar eski şarkiyatçı geleneğine uyarak Osmanlı isimlerini ve müesseseler adlarını bir transkripsiyon ile yazmış ve bu da bugün Osmanlı tarihi mütehassısı için güllünç bir şeklin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Mehmed Süreyya Bey'in meşhur eseri şu şekilde yazılmıştır: *Sijil-i 'Uthmâni yâk-hüd Taşkarah-i Mashâhir 'Uthmâniyah*; derebey kelimesi «dereh bey» şeklinde, devşirme: devşirmeh, devriye: dawriyah şeklinde yazılmıştır. Buna aid misalleri eserin her sayfasında bulmak mümkündür.

Yukarıda verilen misaller yazarın Türkçenin filolojik mahiyetini ve değerini takdir edememenin sonucunda eski harflerle yazılmış olan herşeyi Arapça kabul etmek gibi bir hal çaresine (?) vardığını göstermektedir. Yazarın Türk oymak isimlerini okuyuşu da bu bakımdan hatalarla doludur. Reyhanlı aşireti: Rihanlı (s. 6): Okçu İzzeddinli, Üçjah

Uzunlu (s. 7), Musa Beyli, Musa Bakli (s. 7) v.s. kaydedilmiştir. Yazarın ara sıra kullandığı Kilisli Kadri'nin *Kilis Tarihi*'nde ve Ahmed Refik'in *Anadolu'da Türk aşiretleri* (İst. 1930) adlı eserinde bunların ve diğerlerinin Türkçe doğru telâffuzları bulunabilirdi. Keşan kasa-basının bugünkü Tekirdağ (s. 48, not) diye açıklaması ise doğru değildir; zira ikisi de ayrı yerlerdir. Burckhardt'tan naklen alınan Besna (s. 6) için bir açıklama yapılmamış olup burası bugün de Besni diye tanınan Behişi'dir. Aslen Sarvân veya Sarbân başı olarak bilinen deve sürücüsü elimizdeki eserde (s. 32) sirvân bâshi olarak kaydedilmiştir. Aşağı derecede kadılar için kullanılan -Galata, Üsküdar, Eyüb, İzmir, Halep v.s. -mahrec molları tabiri eserde mahrec (s. 47) olarak yazılmıştır. Yazarı bu gibi hatalardan koruyacak ve Batı Anadolu'daki eyâlet teşkilâtı hakkında geniş bilgi ve vesika ihtiva eden Çağatay Uluçay'ın eserinin (18 ve 19. yüzyıllarda Saruhan'da eşkiyalık ve halk hareketleri, İstanbul 1955) kullanılmaması bir talihsizliktir. Bu gibi hatalar eserde fazladır; burada bir kaç misal verilmekle yetinilmiştir.

Divan-ı mezalim'in Memlûklerle sona erdiğini söylemek ise acele bir davranıştır. Osmanlılar (s. 51) devrinde de - XVI. yüzyıl başlarında - mevcut olduğu bilinmektedir. Eyâlet valilerinin - XVI. ve XVII. yüzyıllarda - kapıkulu ocaklarından seçilmesi (s. 18) bir genelleştirmeden ibarettir. Devşirme hususu bazı yazarlar tarafından fazla mübalâğa edilmiştir. Özellikle XVII. yüzyıl eski devşirme geleneğinden hemen hemen uzaklaşıldığı bir devirdir. Müesses ve prensipler statik bir durumda olmayıp zamana göre tahmin edilemeyecek değişikliklere uğramışlardır. Esasda ve kanunda bulunan muayyen sınırlar zaman aşımı ve cemiyetteki değişikliklerle beraber ihlâl edilmiş ve farklı görünümlere bürünmüşlerdir. Vali kethüdasının Deli-başı olduğu fikri bir ihtimalden ileri gidemiyor (s. 24 - 25); bir vâli kethüdası muhtelif menşe sahibi kimselerden olabilir. Şehirde emniyet işleri ile görevli olan Su-

başı vâli tarafından tayin edilmekle beraber görevi icabı kadı'nın maiyetinde çalışmıştır; yoksa yazarın zannettiği gibi (s. 25) vali tarafından tayin edildikten sonra tamamen onun emri altında çalışmamaktadır. Subaşılık müessesesi hakkında verilen bilgiler müphem ve karışıktır. Mütesellim ve muhasıl hakkında yer yer verilen bilgiler de aynı şekildedir. Eserde, şüphesiz yazarı doğru değerlendirmelere sevkedecek bazı eserlerin kullanılmamış olduğu hayretle görülmüştür. XVII. yüzyılın meşhur seyyahı Evliya Çelebi Halep hakkında ve şehir idaresi hakkında dikkati çeken bilgi vermektedir (İstanbul 1935, s. 367-368 v. d., 381 - 382 v.d.). Keza Ömer Lütfi Barkan'ın yayınladığı sancak kanunnamelerinde (*Osmanlı imparatorluğunda zıral ekonominin hukuki ve mâli esasları, Kanunlar, c. I, İstanbul 1943*) ilgili birçok terim, teşkilât açıklamaları bulunmaktadır. Adı geçen eser içinde 1570 tarihli bir sancak kanunu da yayınlanmıştır (s. 206 - 210). Adı geçen eserde Suriye'ye aid kanunnameler Fransızcaya çevrilerek basılmasına rağmen Barkan'ın eseri birçok hususların açıklanmasında esas alınmalı idi. Sonuç olarak Herbert L. Bodmon'un eseri en âlimâne araştırma ile işe ilk başlıyanın mesaisini ihtiva eden bir mahiyettedir.

Yazarın tetkik konusu yaptığı mahdud devre için Başbakanlık arşivinde şu tasnif vesikalarının incelenmesi icab ederdi:

A — Hatt-ı humâyûn tasnifi; bu tasnif I. Mahmud devrine aid vesikaları da havi ise de esas olarak adı geçen tasnif I. Abdülhamid devri vesikalarından başlamakta ve II. Mahmud devri sonlarına kadar gelmektedir. Yazar Halep isyanına aid bu tasnifden istifade edilmiş bir yazıdan faydalanmış amma adı geçen tasnifte Halep ile ilgili birçok vesika mevcuttur.

B — Halep ahkâm defterleri: Özellikle bu defterler yazarın konusunu doğrudan doğruya ilgilendirmektedir. Aşağıya defterleri ve ihtiva ettikleri tarihlere aid vesikaların buldukları defter numaralarını veriyoruz: Bir nu-

maralı Halep ahkâm defteri Sadrazam Ali Paşa zamanında ve Reisü'l-küttâb Mehmed Ragıb Efendi idaresinde 1155 Cumade'l-âhır başlarında (1742) tutulmaya başlanan şikâyet hükümlerinin kayıt defteridir; bu defter Evâhır-ı Rebiü'l-âhır 1164(1751) tarihine kadar olan kayıtları içine almaktadır.

Nu. 2) Evâil-i Cumade'l-ulâ 1166(1753)-Evâhır-ı Zilhicce 1175(1765)

Nu. 3) Evâil-i Muharrem 1176(1762)-Evâil-i Safer 1194(1780)

Nu. 4) Evâhır-ı Safer 1194(1780)-Evâsıt-ı Safer 1198(1783)

Nu. 5) Evâil-i Safer 1198(1783)-Evâil-i Rebiü'lâhır 1211(1796)

Nu. 6) Evâil-i Cumade'l-ulâ 1211(1796)-Evâil-i Muharrem 1229(1813)

Nu. 7) Evâil-i Safer 1229(1814)-Evâhır-ı

Muharrem 1255(1839)

Nu. 8) Evâil-i Rebiü'l-evvel 1255(1839)-Evâhır-ı Cumade'l-âhır 1266(1850)

Nu. 9) Evâil-i Receb 1266(1850)-22 Cumade'l-âhır 1298(1881)

C — Divan-ı humâyûn Mühimme defterleri: 162 numaralı Mühimme defteri ile 242 numaralı defterler arasındaki defterler tetkik edilmek icab eder.

D — Halep Şeriye sicilleri: Bu sicil defterleri halen Halep'de bulunmaktadır. Konu ile en fazla ilgili kaynaklardanır. Fakat eğer yukarıda zikredilmiş olan Halep Ahkâm defterleri kullanılmış olsa idi şeriye sicillerinde bulunması muhtemel hemen hemen bütün ana meseleler görülebilmüş olurdu.

CENGİZ ORHONLU

N. H. Biegman, *The Turco-Ragusan Relationship According to the Firmans of Murad III(1575-1595) Extant in the State Archives of Dubrovnik*, Mouton 1967, 203 Sayfa + Harita.

A. Tenenti, *Piracy and the Decline of Venice 1580-1615*, İngilizce Tercümesi Janet and Brian Pullan, Longmans 1967, 210 Sayfa + 8 Resim + 2 Harita.

Adriyatik Denizi'nin biri doğu ve diğeri de batısında olan iki devletin yani Venedik ve Dubrovnik (veya Ragusa) in arşivlerindeki malzemeye dayanarak meydana getirilen bu iki eserle Osmanlı Devletinin Akdeniz ve Balkan tarihlerini biraz daha iyi öğreniyoruz. Daha önceleri büyük Fransız tarihçi F. Braudel, meşhur eseri (La Méditerranée et le Monde Méditerranéen a l'Époque de Philipp II, genişletilmiş ikinci baskı 1966) ile bizlere İspanya, İtalya ve Fransa arşivlerinden bu vesile ile ne kadar faydalanılabileceğini göstermiştir. Şimdi de Biegman ve Tenenti'nin birbirlerini tamamlayacak şekilde teksifi çalışmaları da bir o kadar kıymetlidir.

Osmanlı vesikalarında halkı «harac-güzar»

ve ülkesi de «memdlik-i mahrus» ile ifade edilen Dubrovnik devleti, Balkanların batı yakasında Dubrovnik şehrinin bulunduğu sahil boyundaki adalardan müteşekkildi. Asilzadelerden meydana gelen senato tarafından yönetilir ve senatoya da, ayda bir seçilen knez reislik ederdi. Dubrovnik'in 1587 deki nüfusu 30.000 olarak tahmin ediliyordu. Roman Katolik olan halkı Osmanlı belgelerinde *Zimmi* veya *Lâtin* diye geçmektedir. Osmanlı tesir sahasına ilk defa XV. yüzyılın ilk yarısında girmiş ve XVI. asırda da en mamur devrini yaşamıştır. Ortalama 180 gemiye sahip olup, Akdeniz ve kara ticareti çok gelişmişti. Yapılmış eşya ile bilhassa şarap, zeytin ve tuz ihracatı pek önemliydi.

N. H. Biegman, Dubrovnik'te mevcut III. Murad fermanlarını esas olarak alıp onları özetleyip sunmuş ve bu Türkçe vesikaları aydınlatmada, Ragusa Devletinin diğer devlet nezdindeki elçilerinin mektupları (*Lettera di Levante*) ile yine, senato kararlarını hâvi *Consilium Rogatorum*'dan hayli istifade etmiştir. Ayrıca, sözü geçen fermanlar dışında, arşivde

Carte Turche diye 800 kadar da muhtelif vesikalar vardır.

Dubrovnik Devletinin esasını belirttiğinden sonra yazar, Osmanlı-Raguza münasebetlerini Dubrovnik'in Osmanlı İmparatorluğundaki yeri, onlara verilen Ahd-nâme, kendilerine husûsî olarak tanınan haklar ve bunlara mukabil onların yerine getirmekle mükellef oldukları meseleler diye bölümler içinde incelemiştir ve her bir bölümü iyi bir şekilde takdim etmiştir. Ahd-nâmeye göre yıllık haracı verdikleri takdirde, Dubrovnikliler Osmanlı ülkeleri içinde ticaret yapabilecekler İstanbul'da satılan mallar için %5, Bursa ve Edirne'de %3 ve Rumeli'nin geri kalan şehirlerinde %2 gümrük ödeyeceklerdi. Avrupa devletlerinden Dubrovnik'e serbestçe girilebilecek, fakat oralarından gelecek mallar üzerinden Osmanlı emini %5 alacaktı, ancak Raguzalıların ticaretine karışmayacaktı. İmparatorluk içindeki Raguzalı tacirler ahd-nâmede belirtilen muameleyi görürler, bunlardan devamı kalanlar da diğer ülkeler tacirlerinden farklı olarak *ispence* denen vergiden muaf tutulurlardı. Yine, Dubrovnik'e hususî olarak tanınan haklar içinde, normal halde ihracı yasak olan

Nejat Göyünç, *XVI Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 1458; Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1969, 203 sahife, 1 plân ve 1 haritadan ibaret, 26 T.L.

Merhum Ord. Prof. M. Cavid Bay-sun'a ithaf edilmiş olan eser, altı bölüm ve ayrıca ekler kısmından ibarettir. Elimizdeki eser, geniş bir bibliyografyayı ihtiva etmekte olup ana kaynakları itibariyle, İstanbul Başbakanlık Arşivi'ndeki ve Ankara Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Kuyûd-ı kadime Arşivi'ndeki Tapu-Tahrir Defterleri ve ayrıca Diyarbekir'de Ziya Gökalp Müzesi'ndeki Mardin şerhiye sicilleridir.

Müellif, şehrin coğrafi yerini belirttiğinden sonra, Mardin isminin menşei hakkında geniş

buğday, zeytin yağ, balmumu ve deri gibi şeylerin ihracatı kendilerine serbest bırakılmış ol-masıydı. Bütün bunlar karşılığında Osmanlılar onlardan sadece harac almakla değil, fakat kendilerini Avrupa nezdinde bir casus gibi kullanmalarıyla da istifade ediyorlardı.

«*Venezia e i corsari 1580-1615*» aslından İngilizceye tercüme edilen İtalyan Profesör A. Tenenti'nin çalışması ise Akdeniz'deki korsanlık hareketleri tarihine yepyeni bir yön vermektedir. Meseleyi başlı başına ele alan profesör, Akdeniz'deki korsanlık faaliyetlerini sadece Cezayir'e ait soyguncu ve saldırgan bir hareket değil, aksine Adriyatik körfezindeki Uskokların Malta'lıların, Fransız, İspanyol ve İngilizlerin de katıldıkları denizcilikte yeni bir savaş usulü olduğunu göstermektedir. Hıristiyan korsanların Müslüman olanlara nazaran daha müteceviz olduklarını ve Venedik iktisadiyatına asıl darbeyi vuranların onlar olduklarını imisallerden anıyabiliyoruz.

Tenenti'nin eserinin ikinci kısmı da Venedik donanmasının teşkilâtı ile ilgilidir ve ticaret filosu, hafif savaş gemileri ve kalyonlar ayrı ayrı ele alınıp incelenmiştir.

SALİH ÖZBARAN

izahat vererek, tarihçilerin ve seyyahların bu husustaki fikirlerini zikretmektedir. Müteakiben Mardin ve havâlisinin Osmanlıların eline geçmeden evvelki durumu da kısaca incelenmiştir. Bu cümleden olarak şehrin, Roma İmparatorluğu'nun ve Bizanslıların elinde kaldığı zamana âit tarihi dahi tetkik edilmiştir. Şehrin Arapların eline geçişi ise 640 tarihindeki İyaz b. Ganm'ın seferi ile mümkün olmuştur. Mardin, 1086 yılında Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın eline, daha sonra Artukoğulları'nın hakimiyetine geçmiştir. Uzun müddet Artukoğulları'nın elinde kalan Mardin, 1402 den 1432 ye kadar Karakoyunlu'ların hakimiyetinde ve XVI. yüzyılın başlarına kadar da Akkoyunlu'ların hakimiyetinde kaldı. Şehrin, bundan sonra Safevîler'e intikal ettiğini

de, belirten yazar, Osmanlılar tarafından fethine bir bölüm ayrılmıştır.

Mardin kalesinin Osmanlılar tarafından fethi, eserde teferuatlı olarak incelenmiş ve bu kısım arşiv vesikaları ile de zenginleştirilmiştir. Bu sûretle Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferine âit yan safnahar da gün ışığına çıkmış bulunmaktadır.

Eserin II. Bölümü, Mardin'in idari taksimatına ayrılmıştır. Şehrin fetihten sonra bir sancak hâline getirilerek Diyarbekir vilâyetine bağlandığını belirten müellif, idari teşkilâtındaki vazife taksimini orijinal vesikalarla bize sunmuştur. Böylece bir sancağın idari teşkilâtı bu eserde ana hatlarıyla ortaya çıkmış bulunmaktadır.

III. Bölüm, Mardin sancağına bağlı iskân yerleri ve topluluklara tahsis edilmiştir. Yine bu hususta nüfus dağılışı ve buna sebep olan olaylar, göçebelere durumu dikkatlice gözden geçirilmiş, nüfus miktarları arşiv vesikalarıyla tayin edilmeye çalışılmıştır. Etnik grupların bir tasnifi yapıldığı gibi vergi mükelleflerinin durumları da incelenmiştir.

IV. Bölümde ise şehrin panoramik bir görünüşü tetkik edildikten sonra kale hakkında geniş malûmat verilmiştir. Kale içindeki camiler hakkında da izahat veren müellif, bunları da muhtelif vesikalarla tevsik etmiştir. Bu bölümde ikinci olarak şehrin surları ele alınmıştır. Bugün mevcut olmayan surlar hakkında eserden bazı hususları öğrenmek mümkün olmaktadır. Müteakiben mahalleler ele alınmış olup, tesbit edilebilen dokuz mahalle için geniş bilgi mevcuttur. Bir kısım mahallelerin bugün bilinmemesine rağmen tahrir defterlerinden istifade ile şehrin mahallelerinin yerlerini gösterir bir kroki de takdim edilmiştir. Da-

ha sonra mahallelerin nüfusu da incelenerek etnik grupların miktarı dahi tahminî olarak belirtilmiştir.

IV. Bölümün mühim bir kısmını da Mardin'deki anıtlar ve bunlara tahsis olunmuş vakıflar teşkil etmektedir. Bu anıtlar sıra ile camiler, mescidler, kiliseler, medreseler, zaviyeler, hamamlar ve kervansaraylardır.

Mardin'in iktisadî hayat ve faaliyetleri için V. Bölüm ayrılmıştır. Şehrin, Diyarbekir-Musul ve Halep-Musul ipek yolu üzerinde bulunuşu iktisadî hayatına canlılık kazandırmıştır. Has, zeamet ve timara ayrılmış olan VI. Bölüm ise tamamen tahrir defterlerinden edinilen bilgileri ihtiva etmektedir.

Müteakib bölüm, ekler bölümüdür ki burada altı adet kanunnâme neşredilmiştir. Son olarak dizin ve bir harita bulunmaktadır. Haritada yer isimleri numaralanarak mezkûr isimler liste halinde verilmiştir.

Osmanlı Devleti arşivlerinden zamanımıza intikal eden muhtelif vesikalardan bilhassa Tapu-Tahrir Defterlerinden istifade edilerek hazırlanmış olan bu eser, imparatorluğun bir mahallinin sosyal bünye ve müesseselerini bize aksettirmektedir. Kitap sadece XVI. asır değil, daha sonraki devirler için de ışık tutacak mahiyettedir. Orijinal vesikaların seyahatnâmelerden alınan bilgilerle de takviye edildiğini gördüğümüz *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı* adlı eser, mahallî tarih üzerinde çalışacaklar için de bir numûne olacak niteliktedir. Tashihinde de titiz davranılmış olan eserin, 48. sahifedeki birinci satırında «bir kadılık hâsası her bin hânedan on akça tahmin olunup anun üzre hasıl bağlanur» cümlesinin bu şekilde olmasının icabettiğini hatırlatmak yerinde olacaktır.

MÜCTEBA İLGÜREL

GOLSHANI, Abdolkarim: *Bildungs- und Erziehungswesen Persiens im 16. und 17. Jahrhundert*. XI + 152 s., Hamburg 1969(°), 18.-DM. (Hamburger Philologische Studien 7., Helmut Buske Verlag.)

16. ve 17. yy. da İran'ın Eğitim ve öğretim teşkilâtı adını taşıyan eser 1968 de doktora tezi olarak kabul edildikten sonra kitap halinde basılmıştır.

Eserin yazarı, kısa bir önsözden sonra, gi-

riş kısmında (s. 1-10) neden bu konu üzerine eğildiğini izah etmeğe çalıştıktan sonra, devrin siyasî olaylarını da kısa ve özet halinde vermektedir. Bu arada Safavî Devleti kurucularının, asıl mühim mesele olarak, içte ve dışta yeni kurulan bu devletin bütünlük ve beraberliğini temin etmek üzere eğitim ve öğretimi büyük bir önem verdiklerine bilhassa işaret olunmaktadır.

Saray dili Türkçe ile ilim dili Arapçanın yanında Farsçanın da bu devrede artık bütün sahalarda ön plâna çıkmaya başladığı, Arapçanın eski değer ve yerini kaybettiği yazar tarafından kaydedilmektedir (s. 4).

16. ve 17. yy. da Avrupa ile olan temasa değinilmekte ve İran'a gelen Avrupalı seyyahların seyahat notlarında konu ile ilgili orijinal sayılacak faydalı ve değerli haberlerin yer aldığı (s. 6) ve yapılan bu çalışmada birçok kısımların seyahat notlarındaki bilgilerle tamamlanabildiği yazar tarafından ifade olunmaktadır.

Sayfa 7. den itibaren mevzuun ele alınış ve incelenişinin devrin görüş ve düşüncü ölçülerinde yapıldığı, bu şekilde çalışmaya bir yön verildiği anlatılmaktadır.

Eser 3 ana bölüme ayrılarak incelenmektedir. Bu ana bölümler de kendi içlerinde yeniden kısımlara ayrılmaktadır. Eserde ayrıca iyi bir plânlamanın mevcut olduğu daha ilk bakışta göze çarpmaktadır.

Birinci Bölüm (s. 11 - 26) : «İlmin kavram ve tertibi» başlığını taşıyan bu bölümde ilmin kelime tasnifi şif nazariyesi çerçevesinde kalınarak verilmektedir. Bu hususta al-'allâma al-Hilî Hasan b. Yûsuf'un *Tahrîr al-ahkâm aşgarîya* eseri ile, Şahîd at-tâñ Zayn ad-Dîn b. 'Alî al-'Amîl'nin *Munyat al-murîd fi 'adâb al-muflid va'l-mustafid* eserlerine dayanılarak konu işlenmektedir.

Bu iki eserdeki bilgilerin sınırı içinde kalınarak, ilmin tanımı iki kısımda ele alınmakta ve bu kısımlar da kendi içinde küçük parçalara ayrılmaktadır.

İkinci Bölüm (s. 27 - 86) : «Okutulan mev-

zu ve ders programı» ile «Öğretim ve ders metodu» adı altında iki ana kısma ayrılmıştır. Okutulan mevzu ve ders programı adı altındaki ilk kısım (s. 27 - 80) oldukça geniş tutulmuştur. Sayfa 27-35 arasında mekteplerde okutulan kitaplar yazarları ile beraber verilmiştir. Bunların hemen başında ve ilk sırada Sa'dî'nin *Gülstan ve Bûstân*'ı yer almaktadır. Daha sonra sırası ile birçok Arapça öğretim kitapları ve ilk öğretim için gerekli olan bilgileri ihtiva eden eserler yer almaktadır. Bunların daha çok edebiyat sahasında yazılmış kitaplar olduğu dikkati çekmektedir.

Sayfa 36 - 80 arasındaki ikinci faslında medresede okutulan eserlere geçilerek, bunlar da kendi aralarında ve mevzularına göre kısımlara ayrılarak verilmektedir.

Yazar, kitapların isimlerini sıralamadan önce, medresede okutulan derslerin tasnif ve ders plânını kaynaklardaki bilgilere ve yapılmış olan ayrıma göre açıklamaktadır. Bunlar;

A— Ulüm al-adabîya

B— Ulüm aş-şar'îya

C— Ulüm al-'akfîya. Bu kısımlar içinde nelerin yer aldığı da verilmektedir.

Bu kısımdaki kitaplara dikkat edilecek olursa, bunların artık daha çok bir çalışma ve araştırma eserleri oldukları görülmüyor. Bunlar daha önce yazılmış (meselâ 11., 12. yy.) eserler ve bunlara yapılan şerh ve zeyillerdir. Kitaplar kısa bilgilerle tanımlanarak aşağıdaki sıraya göre kaydedilmektedir.

1 — Tacvîd

2 — Nahv

3 — Mantık

4 — Kelâm

5 — Uşûl al-Fıkh

6 — 'İlm al-hadîş

7 — Fıkh

8 — Tafsîr

9 — Hükma, Ta'bî'iyât, Riyâđîyât ve

Hükmat al-'amallîya

10 — Mistik ('İrfân)

Sayfa 80 - 86 daki ikinci kısımda, öğretim ve ders metodu önce mektepler ele alın-

arak işlenmektedir. Burada çocukların nasıl bir öğrenim yaptıkları yazılmıştır. İkinci kademedeki medrese eğitim ve öğretimi daha çok batılı seyyahların verdikleri haberlerle tamamlanarak izah olunmaktadır.

Üçüncü Bölüm (s. 87-129) : Bu bölüm de üç büyük kısma ayrılmıştır.

Birinci kısım (S. 87 - 102), «*Munyat al-murîd*'deki bilgilerden faydalanılarak Safavî devri İslâm-Şii eğitim ve öğretim prensipleri» başlığını taşımaktadır. Burada konuların işleniş, kitaptaki bölümlere göre ve kitap özetlenerek, eserin ihtiva ettiği bütün bilgiler izah olunarak verilmektedir.

İkinci kısım (s. 103 - 109), «Okul nizamı» başlığını taşımaktadır. Burada tahsil, derse başlama, devam, tahsilî bitirme gibi konular alınarak incelenmiştir. Bunlar içinde yine yerli kaynaklarla birlikte bunları tamamlayan seyahat eserlerindeki bilgilerden istifade edilmiştir.

Üçüncü kısım (s. 110 - 129), «Okul Teşkilâtı» adı altındadır. Bu kısımda ders yerleri (camiler, mektepler, medreseler ve özel okul teşekkülleri), çalışma kadrosu (şadr ve mütevelliler), öğretmen kadrosu (ilk mektep hocaları ve medrese müderrislerinin durumları

ve yetiştirme şekilleri), talebeler (durumları, nereden geldikleri, yatma ve yeme gibi v.s. hususları), okul ve medrese teşkilâtı (vakfiye şekli) ve kısaca disiplinin nasıl olduğu ayrı ayrı fasıllar halinde incelenmektedir.

Sayfa 130 da, eserde sık sık adları geçen kitapların kısaltmaları bibliyografyadaki numaraları ile gösterildikten sonra, s. 131 - 142 de toplu olarak bibliyografya verilmektedir.

Bibliyografya kaynaklar ve araştırma eserleri olarak ikiye ayrılmakta ve sonra kaynaklarda kendi içinde mevzularına göre bölünerek Farsça, Arapça ve Avrupa dilindeki kaynaklar olarak sıralanmaktadır. Kaynaklar sırası ile biyografik ve tarihlî eserler, sonra eğitim ve manevî konulardaki ve daha sonra dini konulardaki eserler şeklinde dizilmiştir.

Eserin hazırlanmasında kullanılan kaynaklarda aynı devir Osmanlı kaynaklarının kullanılmaması dikkati çekmektedir. Kitap (s. 143-151) şahıs ve yer adlarına göre hazırlanmış indeks ile sona ermektedir.

İyi bir çalışma metodu ile meydana getirilmiş olan bu araştırma, devrinde boşluğu görülen bir yerini tamamlamaya ve doldurmaya çalışacağı için önemlidir.

M. ŞEFİK KEÇİK

TARİH DERGİSİ

(Tesis tarihi: 1949)

Neşir heyeti:

M. C. Şehabeddin Tekindağ — M. Münir Aktepe — Cevad Eren
Cengiz Orhonlu — Nejat Göyünç.

Adres: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Yeni-Çağ Semineri.